

Бугрій В.С.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Ярош Н.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ПОВОЄННІ РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВИКЛАДАЧІВ КАФЕДР ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. ХХ СТ.)

У статті розкриваються особливості матеріально-побутового та соціально-ідеологічного буття викладачів кафедр історії Сумського педагогічного інституту у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано структура праці і відпочинку, житлові умови викладачів. Встановлено, що заробітна плата викладачам нараховувалася залежно від стажу педагогічної роботи, посади, наявності наукового ступеня і вченого звання. Її розміри не давали можливості викладачам забезпечити себе необхідними промисловими та продуктовими товарами.

Виявлено, що у повоєнний період викладацький контингент в СРСР остаточно перейшов до такого способу життєдіяльності, який суттєво відрізнявся від ритму західної вищої школи. Радянські викладачі, окрім навчальної та наукової роботи, повинні були обов'язково займатися ще й громадською діяльністю.

Встановлено, що суттєво впливав на повсякденне життя істориків Сумського педагогічного інституту ідеологічний чинник. Наприкінці 1940-х років сталінський режим відновив репресії, метою яких було створення необхідного балансу на інтелектуальному фронті. Запускався новий виток утвердження великоросійського шовінізму, а для цього почала переслідуватися, морально і фізично знищуватися інтелігенція неросійського походження. У Сумському педагогічному інституті під шквал критики потрапили викладачі історії України.

Проведене дослідження дало можливість зробити висновки, що на повсякденне життя викладацького контингенту істориків Сумського педагогічного інституту суттєво впливали такі чинники: наслідки війни та непродуктивність радянської економіки, які створили низку проблем у матеріально-побутовому становищі; вимоги активно займатися громадською діяльністю, рутинною та малоціквою, але дуже затратною як за часом, так і за обсягом витраченої енергії; потужний ідеологічний контроль, який охоплював навчальне, наукове і побутове життя.

Ключові слова: повсякденне життя, кафедри історії, викладачі педагогічних інститутів, Сумський педагогічний інститут, матеріально-побутові умови, громадська діяльність.

Постановка проблеми. Повсякденне життя окремих соціальних об'єднань перетворилося у важливий напрям наукових досліджень. Звернення до різних аспектів цієї проблеми дозволяє розкрити долю окремої людини в історичних подіях і явищах. Вивчення повсякденного життя викладацьких колективів дає змогу доповнити новими ознаками категорію «повсякденність», з'ясувати вплив економічних, політичних, ідеологічних чинників на поведінку, світогляд, умови наукової та навчальної діяльності педагогічних працівників. Важливість цієї публікації пов'язана також і з регіональним аспектом у вивченні історії повсякденності. Досвід окремого вищого педагогічного інсти-

туту дозволить встановити особливе та характерне для буття провінційних навчальних закладів, допоможе сформулювати цілісне уявлення про життєдіяльність викладацьких колективів у різні історичні періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний фактичний матеріал стосовно кількісних та якісних характеристик студентських і викладацьких колективів педагогічних інститутів, умов забезпечення навчального процесу представлено у працях з історії розвитку історичної освіти у вищій школі. Їх автори А. Булда [1], С. Буряк [2], Н. Венцева [3], С. Нікітчена [16] в основному зосереджують увагу на впливі тоталітарного режиму на навчально-виховний процес.

Методологічні аспекти дослідження повсякденності розкриті у роботах українських дослідників О. Удода [18] та О. Коляструк [12]. Повсякденність студентських і викладацьких колективів вищої школи стала предметом досліджень О. Комарницького [13], О. Лук'яненка [14], О. Рябченко [17], Н. Хоменко [19]. Аналіз історіографії засвідчує обмежену кількість праць, предметом яких були б регіональні аспекти повсякденного життя викладачів педагогічних навчальних закладів.

Мета статті – розкрити особливості матеріально-побутового та соціально-ідеологічного буття викладачів кафедр історії Сумського педагогічного інституту у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сумський державний педагогічний інститут відновив свою роботу восени 1943 року. На той час до його складу входило 4 факультети: історичний, мовно-літературний, природничий, фізико-математичний. Найболючішою та найгострішою проблемою для історичного факультету, як і для інституту загалом, залишалася кадрова. Спочатку викладачі-історики (6 осіб) були об'єднані в одну кафедру історії. У 1947–1948 навчальному році у зв'язку зі зростанням кількості студентів історичного факультету та викладацького складу, який їх обслуговував, відбулося розмежування кафедри історії на кафедру історії СРСР і загальної історії.

З поступовим відновленням після війни необхідних для навчального процесу умов у Сумському державному педагогічному інституті, як і в інших ВНЗ України, відбулася стабілізація структури праці і відпочинку викладачів. Вона складалася з відповідного до посади навантаження (у професора – 540, доцента – 720, асистента – 780 годин), недільного вихідного та оплачуваних відпусток. Не дивлячись на досить помірне навчальне навантаження, загалом умови життя викладачів залишалися складними. Так, гостро поставало питання із забезпеченням житлом. Міська влада практично не допомагала інституту у вирішенні цього питання. Єдине що було зроблено, це задоволено клопотання дирекції навчального закладу про виділення у використання другого поверху великого будинку по вулиці Радянській. Інститут самостійно почав ремонтувати і переоблаштувати отримані площі під викладацьке житло [20, с. 9]. На початок 1950-х років викладацький житловий фонд інституту становив 31 квартиру. Проте через діючу практику так званого ущільнення житла більшість із цих квартир були однокімнатними комуналками зі спільними для декіль-

кох сімей кухнями та туалетами [6, с. 9]. Такий побут не сприяв проведенню наукової роботи в домашніх умовах, що гальмувало творчу активність педагогічної інтелігенції. До цього додавалися ще й інші життєві проблеми – дефіцит меблів, посуду, постільних речей.

Заробітна плата викладачам нараховувалася залежно від стажу педагогічної роботи, посади, наявності наукового ступеня і вченого звання. До грошової реформи середня ставка викладача ВНЗ становила від 1 000 до 1 300 руб. Після грошової реформи 1947 року оклад викладача залежно від стажу коливався у межах 1 100 – 1 350 крб. Ставка старшого викладача складала 1 650 крб. Оскільки грошова реформа носила конфіскаційний характер, то ціни на продукти першої необхідності також зросли, тому майже половина заробітку витрачалася на харчування.

З 1949 року було встановлено нові посадові оклади для професорсько-викладацького складу. Так, професорам і докторам наук передбачався оклад у розмірі 4 000 крб., доцентам і особам, які мали вчене звання кандидата наук – 2 000 крб, особам, які не мали вченого звання і наукового ступеня – 1 000 крб [15, с. 258]. Для заохочення викладацького складу до участі в ідеологічній пропаганді створювалася система державних гонорарів. Так, позаштатні лектори, які виступали перед різними аудиторіями з поясненням партійної лінії щодо окремих суспільних явищ, отримували до 120 крб за кожен прочитану ними лекцію.

Проблемним залишалось і забезпечення належного харчування викладачів. У перші повоєнні роки доступ до продуктових товарів здійснювався за картковою системою. Проте вона не давала змоги ні повноцінно існувати, ні тим більше енергійно займатися навчальною та науковою діяльністю. За картковим нормованим забезпеченням викладач вищого навчального закладу отримував щомісяця м'яса – 180 г., жиру й цукру – по 400 г., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 г. і 600 г. хліба щодня. Продукти видавалися лише на одну особу, сімейний стан і кількість членів сім'ї не враховувалися. Непоодинокими були перебої у постачанні продуктів за картками. У Сумському педагогічному інституті працівники, які мали вчений ступінь і звання, одержували харчування по другій категорії і сухий пайок. Декани факультетів і старші викладачі, які не мали ступенів і звань, харчувалися по третій категорії без одержання сухого пайка. Решта викладачів була прикріплена до їдальні [20, с. 8–10].

Харчування в їдальні Сумського педагогічного інституту спочатку було дворазове (сніданок і обід). Продукти (риба, м'ясо, крупи) поставлялися у невеликих кількостях, до того ж працівники їдальні постійно економили і знижували відпускні норми. Через це порції виходили низької якості, що викликало масове невдоволення. Тоді дирекція інституту вирішила відмовитися від дворазового харчування і перейти до обслуговування викладачів і студентів тільки в обід, при цьому збільшивши калорійність страв [20, с. 9].

Відміна карткової системи не полегшила ситуацію, оскільки супроводжувалася різким зростанням цін на фоні падіння товарного виробництва. Типовими для того часу стали довгі черги за хлібом та іншими продуктами першої необхідності. Більш-менш регулярно забезпечення товаром було організоване лише в столицях, тому викладачі намагалися привозити з відрядження якомога більше м'ясних та інших виробів. Інколи стояння в чергах і пошук дешевих продуктів заміняли прикомандированим науковцям їх основну мету приїзду – роботу в бібліотеках, архівах, участь у конференціях і семінарах. Велику потребу викладачі мали і в одязі та взутті. Як і продукти харчування, вони видавалися по картках профспілковими організаціями ВНЗ.

У повоєнний період викладацький контингент в СРСР остаточно перейшов до такого способу життєдіяльності, який суттєво відрізнявся від ритму західної вищої школи. Радянські викладачі, окрім навчальної та наукової роботи, повинні були обов'язково займатися ще й громадською діяльністю. На кожному семестр деканатами факультетів розроблялися і втілювалися в життя плани виховної роботи. Такий план на історичному факультеті Сумського педагогічного інституту включав читання політико-виховних лекцій для студентів, проведення культпоходів до театру і кінотеатрів, систематичний випуск стінної газети, оформлення аудиторій і гуртожитків гаслами і портретами [5, с. 36].

Регулярно проводились збори академічних груп студентів-істориків, на яких обговорювалися актуальні питання навчального процесу, самостійної роботи, підвищення рівня знань студентів. Двічі на місяць проводили політзаняття за темами, які розроблялися партійним бюро. Всю цю роботу мали організувати куратори академічних груп. У випадку, якщо вони в чомусь послабляли тотальний контроль за своїми студентами, їх звинувачували в небажанні «стати ідейними вихователями своїх студентських колективів» [8, с. 142].

Викладачі-історики значну частину свого часу змушені були присвячувати читанню лекцій у різних організаціях. У роботі лекторію Сумського педагогічного інституту брали участь викладачі кафедр історії А. Зубченко, В. Мусатенко, Б. Пільверман. Тематика їх лекцій стосувалася міжнародних відносин, антиколоніального руху, приєднання України до Росії, поглядів засновників марксизму-ленінізму на історичні події [5, с. 58]. Завідувач кафедри загальної історії Б. Пільверман був позаштатним лектором обкому та міському КПУ, членом бюро секції міжнародних відносин обласного відділення товариства з поширення політичних і наукових знань. Він постійно залучався до лекційної шефської роботи в інституті, місті та області [11, с. 12].

Кожний викладач кафедри історії СРСР уносив до свого плану на навчальний рік зобов'язання прочитати не менше однієї лекції для загальноінститутського та факультетського суспільно-політичного лекторію. Всі члени кафедри виступали з лекціями і доповідями перед трудовими колективами міста і області по лінії товариства із розповсюдження політичних і наукових знань [9, с. 61]. Виконували викладачі-історики й інші громадські доручення. Наприклад, старший викладач кафедри загальної історії В. Чупашкін керував роботою інститутського радіовузла [10, с. 11].

Напружена громадська діяльність охоплювала практично всі дні викладачів історичного факультету Сумського педагогічного інституту. В цій ситуації високі навчальні та наукові результати могли досягатися лише за рахунок максимальної інтенсифікації праці та зведення до мінімуму особистого життя і власних потреб. Таке навантаження витримували завдяки тому, що на факультеті після війни діяв якісно новий колектив. Фронтовики, працівники тилу, ті хто пережив окупацію – всі вони мали життєвий досвід і вирізнялися працелюбством, цілеспрямованістю, почуттям обов'язку. Сприяла активній громадській діяльності і погана якість умов життя. Комунальні квартири, перенаселеність гуртожитків спонукали людей проводити більшу частину свого часу за межами дому. Ця ж обставина змушувала до активного проведення дозвілля. Популярними стали відвідування кінотеатрів, театру, парку відпочинку.

Суттєво впливав як на навчально-наукову діяльність, так і на повсякденне життя істориків Сумського педагогічного інституту ідеологічний чинник. Наприкінці 1940-х років сталінський режим відновив репресії, метою яких було ство-

рення необхідного балансу на інтелектуальному фронті. Було запущено новий виток утвердження великоросійського шовінізму, а для цього почали переслідувати, морально і фізично знищувати інтелігенцію неросійського походження.

В Україні атака на національну інтелігенцію розпочалася саме з істориків. У серпні 1947 року вийшла одіозна постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». В ній у «допущенні грубих націоналістичних помилок» звинуватили і викладачів історії України. У Сумському педагогічному інституті під шквал критики за «прихильність до буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського» потрапив викладач історії України В. Мусатенко. Йому приписали ігнорування директив зазначеної постанови, що виявилось у недостатній критиці Грушевського, слабкому зв'язку подій історії України з подіями історії народів СРСР, з історією Росії [7, с. 5].

Найбільше постраждав через «відсутність гострої політичної боротьби з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології в історичній науці» директор Сумського педагогічного інституту Д. Нукалов. На свою біду він, окрім керівництва інститутом, як історик за фахом перебував на посаді старшого викладача кафедри історії СРСР, викладав історію України. Йому приписали «перебування в полоні школи Грушевського», пригадали надруковану в обласній газеті статтю «З історії міста Суми», в якій він «не виявив ідейності і чистоти марксистсько-ленінської науки». Не дивлячись на публічне визнання помилок і обіцянки виправити становище, Д. Нукалов був звільнений із посади директора. Всім викладачам кафедри історії СРСР Сумського педагогічного інституту було вказано уважно переглянути свої конспекти лекцій і списки рекомендованої літератури [4, с. 53].

Ідеологічний контроль за істориками ще більш посилювався після виходу у серпні 1951 року постанови ЦК ВКП(б)У «Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих учбових закладах». Після цього обласним і міським комітетам партії доручили безпосередньо комплектувати штати кафедр суспільних наук, персонально затверджувати кожного викладача, звільняти з посад тих осіб, які не відповідали вимогам

за своїми політичними і діловими якостями. Вся робота суспільствознавчих факультетів повинна була будуватися на основі партійних рішень. Так, історико-філологічний факультет Сумського педагогічного інституту у своїй діяльності на 1952–1953 навчальний рік керувався постановами ЦК ВКП(б)У та КП(б)У з ідеологічних питань, рішеннями XIX з'їзду КПРС, роботами Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» [8, с. 113].

У зв'язку з виходом тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)» планом роботи кафедри історії СРСР Сумського педагогічного інституту на 1953–1954 навчальний рік передбачалося глибоке вивчення, обговорення та використання у роботі їх положень. Усі члени кафедри мали прочитати не менше 3–4 лекцій у місті на теми, пов'язані з цією подією [9, с. 62]. Таким чином під тиском сталінської тоталітарної машини історична наука втрачала своє обличчя. Партійними директивами з самого початку визначалося, як необхідно трактувати історичні події, що обумовлювало стрімке падіння рівня історичних досліджень.

Висновки. На повсякденне життя викладацького контингенту істориків Сумського педагогічного інституту суттєво впливало декілька чинників. По-перше, наслідки війни та непродуктивність радянської економіки створили низку проблем у матеріально-побутовому становищі: необлаштованість або відсутність житла; нестача одягу та найнеобхідніших у вжитку речей; голод і недоїдання. Все це обмежувало можливості у праці та відпочинку. По-друге, плідна творча робота, обивательські радості особистого життя витіснялися громадською діяльністю, рутинною та малоцікавою, але дуже затратною як за часом, так і за обсягом людської енергії. По-третє, і наукове, і повсякденне життя перебувало під потужним ідеологічним контролем. Саме ідеологія диктувала обов'язкові для кожного форми праці, відпочинку, особистого життя. Останні роки сталінського правління характеризувалися посиленням догматичних тенденцій в історичній освіті і науці, відновленням репресій проти вчених, насадженням атмосфери підозрілості і страху, які паралізували дослідницьку ініціативу істориків.

Список літератури:

1. Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ : Вид-во Нац. педаг. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 1999. 448 с.
2. Буряк С.А. Історична освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943–1956 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 200 с.
3. Венцева Н.О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В., 2016. 398 с.
4. Держархів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 24, 236 арк.
5. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 37, 159 арк.
6. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 41, 363 арк.
7. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 58, 52 арк.
8. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 120, 263 арк.
9. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 132, 128 арк.
10. ДАСО. Ф. 2817, Оп. 3, Спр. 141, 205 арк.
11. ДАСО. Ф. 2817, Оп. 3, Спр. 160, 232 арк.
12. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. Харків : Курсор, 2008. 122 с.
13. Комарницький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
14. Лук'яненко О. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років. Полтава : Видавництво «Сімон», 2019. 658 с.
15. Научные кадры в СССР : Сборник документов и справочных материалов / Под. ред. А.В. Топчиева. Москва : Академия наук, 1959. 304 с.
16. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917–1991 рр.) : Дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Київ, 1998. 535 с.
17. Рябенко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2012. 456 с.
18. Удод О. Історія і духовність. Київ : Генеза, 1999. 148 с.
19. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : Автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії НАН України. Київ, 2008. 20 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 34, 47 арк.

Buhriy V.S., Yarosh N.V. POST-WAR REALITIES OF THE DAILY LIFE OF TEACHERS OF THE CHAIR OF HISTORY OF THE SUMY PEDAGOGICAL INSTITUTE (SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1950'S)

The article reveals the peculiarities of material and social and ideological existence of teachers of the departments of history of the Sumy Pedagogical Institute in the second half of the 1940s – at the beginning of the 1950 s. The structure of work and rest, the living conditions of teachers are characterized. It is established that the salaries of the teachers were calculated depending on the length of teaching, position, availability of a scientific degree and academic rank. Its size did not allow teachers to provide themselves with the necessary industrial and product goods.

It is revealed that in the post-war period the teaching contingent in the USSR finally switched to such a way of life that was significantly different from the rhythm of Western higher education. In addition to educational and scientific work, Soviet teachers were also required to engage in social activities.

It is established that ideological factor significantly influenced the daily life of historians of Sumy Pedagogical Institute. In the late 1940 s, the Stalinist regime resumed repression aimed at creating the necessary balance on the intellectual front. A new round of assertion of Great Russian chauvinism was launched, and for this purpose the intelligentsia of non-Russian origin began to be persecuted, morally and physically destroyed. The Sumy Pedagogical Institute has been criticized by teachers of Ukrainian history.

The research made it possible to conclude that the daily factors of the teaching contingent of the Sumy Pedagogical Institute historians were significantly influenced by the following factors: the consequences of the war and the unproductiveness of the Soviet economy, which created a number of problems in the material and domestic situation; requirements to actively engage in social activities, routine and low-interest, but very costly both in time and in the amount of human energy; powerful ideological scrutiny that encompassed educational, scientific and everyday life.

Key words: *daily life, departments of history, teachers of pedagogical institutes, Sumy pedagogical institute, material and living conditions, public activity.*